

huiselijkheidsideaal. En of deze elementen behalve onderscheidend ook constituerend en identiteitsvormend werkten voor de (gegoede) burgerij als groep, lijkt twijfelachtig gezien het niet of nauwelijks mengen van rooms-katholieke en joodse goegede burgers met de toonaangevende protestantse burgerfamilies. Met het oog op de thematiek van in- en uitsluiting en groepsvorming, is het overigens jammer dat de politieke en bestuurlijke verhoudingen en ontwikkelingen in de dynamische haven- en industriestad bewust onderbelicht blijven. Eveneens jammer, maar wel begrijpelijk gelet op de beschikbare onderzoekstijd, is de geringe aandacht voor huiselijkheid en familielevens bij minder goegede burgers. Ook omdat de auteur zelf op bladzijde 193 schrijft dat hij gelooft dat de economische groei in de tweede helft van de negentiende eeuw het huiselijkheidsideaal voor groepen als ambachtslieden, winkeliers, kantoorbedienden en geschoolde arbeiders bereikbaar maakte, was wat meer aandacht hiervoor nuttig geweest voor de beantwoording van de vragen die het hoofdthema van het boek vormen.

Dat nu net het gedeelte van de conclusie dat de Rotterdamse burgerfamilies in internationaal perspectief plaatst, ontbreekt in de *summary* en dat ook een register van namen ontbreekt, vormen mijn laatste punten van kritiek op dit als geheel boeiende onderzoek. In *veilige haven* is ondanks de bovengenoemde vragen en opmerkingen een aanrader voor iedereen met interesse voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland in het algemeen en van het familielevens van goegede burgers in het bijzonder.

Joop de Jong

R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001, Passage reeks XITJ; Hilversum: Verloren, 2001, 411 blz., €29,95,-, ISBN 90 6550 633 0).

In de Nederlandse politieke geschiedenis wordt de Antirevolutionaire Partij (ARP) altijd opgevoerd als de eerste echte politieke partij, met een landelijke organisatie, een partijprogramma en met kandidaten die beloven zich als volksvertegenwoordigers aan dat programma te houden. Sinds de dissertaties van Ron de Jong, *Van standspolitiek tot partijloyaliteit* (1999) en van Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte* (2000) is die gedachte minder vanzelfsprekend. Volgens De Jong vertoonde de conservatieve Algemeene Kiesvereniging, opgericht in 1869, al trekken van een politieke partij, terwijl Van Raak de in mei 1853 opgerichte kiesvereniging Koning en Vaderland als eerste politieke partij beschouwt. Weliswaar was beide voorbeelden van conservatieve partijvorming geen lang leven beschoren, maar hun ontstaan nuanceert wel het idee dat de ARP de eerste politieke partij was.

Niet alleen het recht van eerstgeborene, ook de ontstaansgeschiedenis van de ARP is onlangs in een ander daglicht komen te staan. In zijn dissertatie aan de Vrije Universiteit, getiteld *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, schetst Rienk Janssens hoe de smelting van antirevolutionaire groeperingen tot een politieke partij op nationaal en lokaal niveau plaatsvond. Hij heeft daarvoor gekeken naar Groningen, Gouda, Goes, Sneek en Amersfoort. De titels van de delen suggereren nog dat we hier van doen hebben met een traditionele partijgeschiedenis uit verzuilde hoek, waarin het nog sluimerende volksdeel van 'de antirevolutionaire richting' (deel 1) gewekt wordt door een voorhoede die 'de weg naar het volk' (deel 2) weet te vinden, om dan over te gaan tot 'de oprichting van de Antirevolutionaire Partij' (deel 3), de 'uitbouw van de partijorganisatie' (deel 4) en uiteindelijk 'reorganisatie en overwinning' (deel 5). Maar achter die zo vertrouwde titels gaat een verhaal schuil dat veel vanzelfsprekendheden onderuithaalt.

In de geschiedschrijving wordt onveranderlijk het Antischoolwetverbond gezien als opstap naar de vorming van de ARP: '1874. Het Anti-Schoolwetverbond wordt omgezet in anti-revolutionaire kiesverenigingen', stelde bijvoorbeeld Theo van Tijn kortweg in zijn opstel over partijvorming in *Vaderlands verleden in veelvoud* (1975). Opvallend kenmerk was de democratische opzet van het verbond, dat beoogde de publieke opinie te bewerken, niet alleen van *de pays légal*, maar ook van het volk daarachter. Rienk Janssens laat zien dat de doelgroep van het verbond zich daarmee onderscheidde van de leiding, die bestond uit kiesgerechtigde predikanten en mannen uit de hogere standen. Bovendien waren de afdelingen nogal ongelijk over het land verspreid, omdat lang niet overal overeenstemming bestond over het radicaal afschaffen van het christelijke openbaar onderwijs. Volgens Janssens fungeerde het verbond daardoor lang niet overal als opmaat voor de vorming van een antirevolutionaire partij. In sommige plaatsen, zoals Goes, was het verbond afwezig, terwijl bijvoorbeeld in Groningen het democratische karakter van het verbond eerder voor onderlinge verdeeldheid dan voor grotere antirevolutionaire eenheid zorgde. Het Antischoolwetverbond schiep een nieuw antirevolutionair netwerk en groter politiek bewustzijn bij het volk achter de kiezer, maar was geen 'protopartij', zoals Ruud Koole het in zijn standaardwerk *De opkomst van de moderne kaderpartij* (1992) heeft genoemd. Bovendien ontstonden al binnen het verbond spanningen tussen een vooruitstrevende vleugel onder leiding van Kuiper, die streefde naar een gecentraliseerde kiesvereniging en behoudender antirevolutionairen, die zich verzetten tegen de aantasting van hun lokale autonomie en de uitbreiding van de antirevolutionaire beweging in democratische zin.

Ook het volkspetitionnement, dat het verbond in 1878 organiseerde, moet volgens Janssens niet als opstap naar de ARP worden gezien. Het meest concrete resultaat daarvan was, afgezien van een berg handtekeningen, de oprichting van De Unie 'Een School met de Bijbel', die nu juist expliciet geen politieke organisatie wenste te zijn, maar zich uitsluitend richtte op de ondersteuning van de eigen scholen. Sterker nog: het petitionnement vertraagde de opbouw van een politieke partij, doordat de organisatie ervan zoveel tijd in beslag nam, dat de plannen voor een aaneensluiting van antirevolutionaire kiesverenigingen in het voorjaar van 1878 werden uitgesteld. Pas nadat Kuiper *Ons Program* had gepubliceerd, vond er op 3 april 1879 de vergadering plaats die beschouwd wordt als oprichtingsbijeenkomst van de ARP.

Volgens Koole in zijn studie naar Nederlandse partijvorming was er bij de ARP sprake van een decentrale partijopbouw waaruit toch een sterk centralistische structuur voortkwam, doordat de constituerende delen van de ARP al voor 1879 gericht waren op Kuiper en zijn centrale comité. Ook op dat punt geeft Janssens' dissertatie een ander beeld: Kuiper moet beschouwd worden als degene die van bovenaf een partij heeft proberen op te bouwen. Daarbij speelde met name de deputatenvergadering voorafgaande aan de verkiezingsdatum een cruciale rol voor het creëren van een zeer herkenbare antirevolutionaire partijcultuur, waar liefde voor de leider en haat tegen de liberale tegenstander werd vervat in een bijbels opwekkingsvertoog. Kuipers inspanningen waren niet altijd even succesvol: juist vanuit de lokale afdelingen bestond nog lange tijd verzet tegen de centralisatietendens.

Dit was een voorbode van de strijd tussen een radicale *gauche* en een behoudend *droite*. Kuiper behoorde tot de eerste groep en meende dat kandidaten gebonden waren aan een programma en aan het mandaat dat de kiezer aan de partij zou hebben gegeven. De conservatieve *droite*, waar A. F. de Savornin Lohman uit voortkwam, stond voor lokale autonomie en voor de onafhankelijkheid van het kamerlid, die noch aan een program, noch aan een electoraat gebonden was. Het conflict tussen beide vleugels mondde in de jaren 1890 uit in een definitieve breuk naar aanleiding van het voorstel van Tak over de uitbreiding van het kiesrecht. Dit conflict valt grotendeels buiten de periode die Janssens' dissertatie beslaat. Maar het is in het licht

daarvan te rooskleurig voorgesteld, wanneer de tweede helft van de jaren tachtig voor de ARP gezien wordt als periode van de 'overwinning', zoals de auteur doet.

Rienk Janssens heeft, wellicht meer dan hij zelf heeft beseft, de geschiedenis van Nederlandse politieke partijen op belangrijke punten van zijn vanzelfsprekendheid ontdaan. De vorming van de ARP lag niet besloten in het ontstaan van een orthodox-protestants volksdeel. Hoe die partij eruit zag en hoe die functioneerde was het resultaat van langdurige conflicten tussen nationale en lokale leiders, tussen verschillende organisatievormen en tussen uiteenlopende opvattingen van taak en opzet van een politieke partij. Janssens' studie is daarmee een voorbeeld voor andere historici van het Nederlandse partijwezen.

Ido de Haan

H. Peer, *Kunstbroeders of meubelslaven. Uit de geschiedenis van de vakbeweging in de meubel- en houtsector* ([Woerden]: FNV Bouw en vakbondshistorische vereniging, 2002, 368 blz., ISBN 90 74736 26 2).

Er zijn verschillende argumenten te bedenken om de vakbeweging in een bepaalde economische sector te beschrijven. Zo zocht ik zelfde vakbeweging van handels- en kantoorbedienden uit vanwege het feit dat in de economie en beroepsbevolking handarbeiders in betekenis afnamen en hoofdarbeiders steeds belangrijker werden. Wat betekende deze trend voor de vakbeweging die vooral op handarbeiders steunde? Het bleek mee te vallen want ook hoofdarbeiders organiseerden zich, zij het wat later en iets minder sterk. Nu kijkt niemand er meer van op dat beide groepen gezamenlijk georganiseerd zijn en dezelfde actiemiddelen toepassen (zowel overleg als, indien nodig, stakingen). Het boek van Peer behandelt de vakbeweging onder meubelmakers, die tussen 1871 en 1971 zelfstandige landelijke vakorganisaties kenden. Deze zijn nadien opgegaan in de anonimiteit van vakbonden in de bouwnijverheid, waarbinnen hun groepsnaam alleen nog terugkeert in aanduidingen als 'vakgroep meubel en hout'. Meubelmakers, houtbewerkers, stoffeerdere, behangers en dergelijke zetten nog lang gildentradities voort. In de meubelindustrie manifesteerde dit zich onder meer in het onderscheid tussen leerlingen, gezellen en meesters en het bijbrengen van de kneepjes van het ambacht in de beroepspraktijk. Vanwege het vakmanschap zagen zij zichzelf als kunstbroeders, gevoed door het gegeven dat de meubelkunst van de negentiende eeuw inspiratie bleef vinden in diverse stijlen. Maar ook in deze branche werd het ambacht onderworpen aan de moderne industrie en leidden machines en rationalisatie tot uitholling van het oude vak. De kunstbroeders werden meubelslaven, ongeacht of zij in de concurrentie van het kleinbedrijf dan wel het keurslijf van het grootbedrijf werkten. Maar het moet gezegd, zij verzetten zich tegen hun lot door fondsen en vakorganisaties te vormen. Zij behoren daarmee tot één van de vroege wortels van de arbeidersbeweging, namelijk de organisatievormende werklieden, naast anderen die actiemiddelen ontwikkelden (staking) of maatschappijkritiek verwoordden. Het duurde even voor deze organisaties echte vakbonden werden (coöperatie leek een betere uitweg dan harde actie), en begin twintigste eeuw droegen de meubelmakers bij aan de opbouw van zogeheten 'moderne' organisaties. Dit kwam mede door de eisen die aan het beroep gesteld werden, in de woorden van Jan Oudegeest: 'fijnheid van hand en scherpte van oog.' Meubelmakers gingen hierdoor in het algemeen voorzichtiger en secuurder te werk dan sjouwers of havenarbeiders.

Peer beschrijft dus een groep arbeiders die als zodanig sterk in betekenis achteruit is gegaan en die ook niet meer herkenbaar is aan eigen organisaties. Zijn vakbewegingsgeschiedenis is